

ПРОБЛЕМАТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

THE PROBLEM OF MENTALITY IN HISTORICAL RETROSPECTIVE

Копельців-Левицька Є.Д.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правознавства, соціології та політології

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

У статті автор розкриває процес виникнення та формування філософсько-правової категорії «ментальність». Проаналізовано поняття «національний характер», «дух народу», які вживалися філософами і передували становленню категорії «ментальність». З'ясовано значний внесок українських учених у розв'язання проблем менталітету українського народу.

Ключові слова: ментальність, національний характер народу, дух народу, нація, етнос.

В этой статье представлен процесс создания и формирования философско-правовой категории «менталитет». Анализируются понятия «национальный характер», «национальный дух», которые использовались философами и предшествовали установлению понятия «менталитет». Определен вклад украинских ученых в решение проблемы менталитета украинского народа.

Ключевые слова: менталитет, национальный характер народа, национальный дух, нация, этнос.

This article presents the process of creating and formation of philosopho-legal category of "mentality". It analyses the notion "national character", "national spirit", that were used by philosophers and preceded the establishment of the notion "mentality". It finds out the contribution of Ukrainian scientists in solving the problem of Ukrainian people's mentality.

Key words: mentality, people's national character, national spirit, nation, ethnos.

Постановка проблеми. Як відомо, ментальність народу суттєво впливає на правосвідомість його представників. Тому трансформаційні перетворення в Україні у сфері права повинні враховувати ментальні особливості українців та прояви цих особливостей у юридичній практиці минулого і сучасності.

У своїх працях [1] ми запропонували визначити правову ментальність українського народу як систему його переконань, уявлень і поглядів щодо чинного або бажаного права, сформовану на основі культурно-ціннісних домінант цього народу та підсвідомих стереотипів його представників, що впливає на здатність останніх створювати, сприймати, розуміти, інтерпретувати право та реалізовувати його приписи. Не вдаючись у глибокий аналіз причин цього явища, зазначимо, що поняття «ментальність» та «правова ментальність» різні науковці розуміють по-різному, наповнюючи різним сенсом, що іноді призводить до труднощів розуміння змісту. Фахівці у різні часи розуміли під ментальністю і суперечливу цілісність картини світу, і дорефлексивне мислення, і колективне несвідоме, і соціокультурні автоматизми свідомості індивідів та груп, і «глобальний, усеохоплюючий «ефір» культури», в якій занурені всі члени суспільства, тощо.

Стан опрацювання. Ідеться, зокрема, про значення концепцій розвитку філософсько-правової категорії «ментальність» та вплив усесвітньо відомих філософів І. Гердера, Г. Гегеля, І. Фіхте, І. Канта та ін., які розвинули традиційні наукові уявлення про ментальність, хоча вживали це поняття під різними категоріями. Р. Емерсоном було вперше вжито поняття «ментальність». Не буде перебільшенням сказати, що сьогодні без урахування їхнього науко-

вого внеску не може обійтись жодна серйозна праця із проблем ментальності.

Метою статті є спроба з'ясувати історичне виникнення та розвиток філософсько-правової категорії «ментальність».

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи вивчення ментальності як проблеми теорії і практики сучасного суспільного життя, наголосимо, що таке її розуміння виявлялось і раніше, хоча й під іншою термінологією. Адже людське суспільство у процесі розвитку створює для людини цілу низку кризових ситуацій, пошуки виходу з яких спонукають її звернутися до філософії, що здатна відповісти на питання про сутність людини, її місце, призначення у світі та залежність цього світу від характеру людини [2, с. 36].

На початках європейської цивілізації в античних Греції та Римі знання відмінностей між народами вважалося необхідним для державного управління. Ось чому фрагменти відповідних відомостей наявні в роботах Гіппократа і Платона, Таціта та Плінія, Страбона і Теофраста. Саме останній із названих уперше в європейській науці почав уживати поняття «характер», чим означив цілу сферу знань, яку ми сьогодні називаємо «етнічною психологією» або «народознавством». При цьому важливим для Теофраста є не якийсь випадковий збіг обставин, речей, рис, а винятково сутнісні ознаки природничо-наукового закону [3, с. 54].

Гіппократ у праці «Про повітря, води, місцевості» відзначав, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними чинниками. [4, с. 147]. Цей підхід у подальшому підтримали інші вчені, і в науці склалася певна теорія – географічний детермінізм.

Принципово новий етап у дослідженні ментальності народів починається із середини XVIII ст. Реальні процеси, що відбуваються у соціально-економічному житті західноєвропейських країн XVIII–XIX ст., спонукали філософів і соціологів осмислити їх теоретично. Г. Гегель, І. Гердер, К. Гельвецій, І. Кант, Ш. Монтеск'є розглядали у своїх працях таке поняття, як «національний характер».

У XVII ст. поширився географічний детермінізм – учення про те, що національний характер народу, його психологічні особливості визначаються географічно. Ш. Монтеск'є, відомий представник цього вчення, так писав про визначення національного характеру кліматичними умовами: «Влада клімату сильніша від усіх інших влад... Народи жарких кліматів нерішучі, як старі люди, народи холодних кліматів відважні, як юнаки» [5, с. 112]. Мораль людей залежить також від довкілля людини, яке збігається у Монтеск'є із поняттям політичного ладу та законодавства, а також з уявленнями про естетику, де головним постулатом є твердження, що душа «любить» порядок [6, с. 140]. Зауважимо, що головна праця Монтеск'є «Про дух законів» була перекладена на більшість європейських мов. У Росії вона вперше була видана 1775 року [7, с. 95].

Англійський філософ, сучасник Ш. Монтеск'є Д. Юм виступав проти теорії географічного детермінізму, наголошуючи на інстинктивній природі людини і її моралі, без зв'язку з її інтелектуальними здібностями [8, с. 377].

Аналогічні погляди висловлював представник французького просвітництва К. Гельвецій. Характер народів, на його думку, особливо змінюється під час переворотів, коли вони переходять зі стану свободи в стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і навпаки: розвиток свободи, демократичне правління сприяють зміні характеру народу в позитивний бік [9, с. 85].

Для Гельвеція великого виховного значення набувала сила закону. Звертаючись до спартанського досвіду, Гельвецій стверджував, що саме закони Лікурга перетворили греків на героїв [10, с. 73]. Учення К. Гельвеція про характер народів значно вплинуло на прогресивну думку XIX століття.

Серед представників німецької класичної філософії проблемами етносу займалися І. Гердер, Г. Гегель, І. Фіхте, І. Кант.

Особливе місце в історії етнопсихологічних досліджень посідають праці І. Канта, який одним із перших почав вживати такі поняття, як «народ» і «нація». Кожен народ, на думку І. Канта, має свій характер. Основою ж характеру він вважав ті риси предків, що закріплені генетично і передаються із покоління у покоління. Це доводиться тим, що у разі зміни місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється; зберігаються мова, рід занять, костюми [11, с. 125].

Значним внеском була спроба І. Канта зробити порівняльний аналіз характерів європейських народів – німців, французів, англійців, іспанців, італійців. Німецький філософ поряд із сучасниками

аналізує як позитивні, так і негативні риси, що властиві кожному з народів [12, с. 168–185]. Положення про наявність у національному характері кожного народу позитивних і негативних рис є тим раціональним моментом, який внесла філософська та суспільно-політична думка XVIII ст. у дослідження народного менталітету.

Г. Гегель у праці «Філософія духу» відзначає, що національний характер – це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які, по суті, визначають специфіку духовного світу націй, особливий дух народу. Крім того, Г. Гегелем у цьому ключі були розв'язані деякі методологічні питання. Так, він виступив проти ототожнення понять характеру та темпераменту, стверджуючи, що вони різняться за змістом. Якщо національний характер – це риса національної спільноти, то темперамент є рисою індивідуума [13, с. 76–77].

Питання національного характеру розглядалися досить часто й у творах К. Маркса та Ф. Енгельса. На це, незважаючи на табу щодо вивчення національних проблем у колишньому СРСР, вказав, зокрема, академік АН НДР А. Козинг [14, с. 254–255].

Вважається, що термін «ментальність» уперше було вжито у 1856 р. Р. Емерсоном. У другій половині XIX ст. настав новий етап становлення етнічної психології як самостійної дисципліни, пов'язаний, зокрема, з іменами Г. Штейнтала, М. Лазаруса, В. Вундта, Г. Лебона. Зародилася ідея створення спеціальної науки, що поєднуватиме історико-філологічні дослідження із психологічними. Вона отримала назву «психологія народів», або «етнічна психологія». Початковий задум було викладено у редакційній статті першого випуску «Журналу порівняльних досліджень мови» (1852 р.).

Концепцію «народного духу» розробляв також французький соціолог Г. Лебон у праці «Психологія народів і мас», у якій історія держав розглядається як наслідок характеру народу. Засновником «школи народів» був дослідник В. Вундт. Його «Проблеми психології народів» послужили поштовхом до розвитку соціальної психології, зокрема такої її гілки, як психологія великих соціальних груп.

Таким чином, проблеми етнічної психології посідають значне місце у дослідженнях європейських мислителів. Багато з них переймалися проблемою своєрідності духовного стану народів. Особливо плідною у цьому напрямі була школа «психології народів», послідовниками якої у Росії виступали М. Ланге, Г. Челпанов, В. Бехтерев, Г. Шпет та ін. Яскравим прихильником концепції «духу народу» був також і П. Чаадаєв [15, с. 68].

Ідея колективної ментальності як явища чи не вперше зустрічається у роботі А. де Токвіля «Демократія в Америці» [16]. У ній автор, зокрема, демонструє властивості американського суспільства, які формують національний американський характер і зумовлюють панування в Америці демократії.

Особливу лінію у дослідженні психології етносу проводили російські слов'янофіли, які наполягали на унікальності шляху розвитку російського

народу, так званій руській самотності. До слов'янофілів належали О. Хом'яков [17, с. 10–139], П. Киреевський, С. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін [18, с. 138–204, 274–306].

У книжці М. Данилевського «Росія та Європа» розвинуто ідею принципової протилежності Росії та Європи, а також охарактеризовано ментальність російського народу, в якій серед властивих рис перше місце посідають «уміння та звичка підкорятись» [19, с. 207].

К. Леонтьєв згодом визнав, що книга М. Данилевського «Росія та Європа» справила на нього глибоке враження, і він також, услід за іншими слов'янофілами, написав про винятковість російського народу. Навіть між російським та українським народами, як вважав К. Леонтьєв, спільним є тільки православ'я [20, с. 118]. При цьому дослідник виявляв неймовірну зарозумілість щодо неросійських, зокрема й українського, народів [21, с. 34].

У радянський період проблемами етнопсихології у 20–30-ті роки ХХ ст. займалися Г. Шпет, В. Бехтерев, Л. Виготський, А. Лурія.

В Україні теж активно досліджувалися проблеми етнопсихології. Ними займалися учені, філософи, письменники та суспільні діячі. Значний внесок у розв'язання проблем менталітету зробили такі вчені: М. Костомаров, який формування національної ментальності українців пов'язував, зокрема, із географічним положенням країни [22, с. 3–11]; П. Чубинський, який охарактеризував расовий тип українців, спираючись на відомості антропологічних досліджень, проведених серед рекрутів-українців, вихідців із селян [23, с. 23]; О. Потебня, який заклав основи української лінгвоетнопсихології [24, с. 442–462]; П. Куліш, який своєю творчістю утілював український національний дух [25, с. 132]; В. Антонович, який здійснив цікаве типологічне порівняння ментальних рис різних народів [26, с. 137–157].

Феномен національного характеру, тобто ментальності, досліджували також М. Драгоманов [27, с. 8–26], М. Грушевський [28, с. 274–301], Д. Чижевський [29, с. 501–523], В. Липинський [30, с. 733–744], М. Шлемкевич [31, с. 66; 76–91], І. Мірчук [32, с. 294–305], О. Кульчицький [33, с. 87–109], В. Янів [34, с. 212–243].

Через аналіз понять ментальності та національної ідеї до теми нашого дослідження зверталися П. Гнатенко, І. Гончаренко, Р. Додонов, І. Бичко, П. Кравченко, В. Буяшенко, В. Нестеренко, В. Храмова, В. Бех, Г. Багров, М. Степико та ін. Їм вдалося встановити низку рис, які набувають значення властивих усьому українському народові. Серед таких означено волелюбність, демократизм, працьовитість тощо [35, с. 297–303].

У ХХ ст. поняття ментальності вже набуло широкого вжитку. Особливе поширення воно отримало у Франції. У 1922 р. там вийшла друком робота Л. Леві-Брюля «Примітивна ментальність», у якій на підставі співвіднесення способів мислення австралійських і африканських племен було проаналізовано два типи ментальності – пралогічний і логічний, що має важливе значення для становлення досліджень менталітету [34, с. 35].

Висновки. Термін «ментальність» уперше було вжито у 1856 р. Р. Емерсоном, але до цього позначуване вказаним терміном поняття також досліджувалося. Щоправда, для його позначення використовувалась інша термінологія. Із середини ХVIII ст. розпочався принципово новий етап у дослідженні ментальності народів. «Національний характер» став об'єктом інтересу К. Гельвеція, І. Гердера, Г. Гегеля, І. Канта, Ш. Монтеск'є, І. Фіхте, Д. Юма. Питання національного характеру розглядалися досить часто й у творах К. Маркса та Ф. Енгельса. Другу половину ХІХ ст. ознаменувало формування нової науки – етнічної психології, або психології народів. Значний внесок у розв'язання проблем менталітету зробили В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, В. Липинський, О. Потебня, Д. Чижевський, П. Чубинський та ін.

Через аналіз понять ментальності та національної ідеї до теми нашого дослідження зверталися П. Гнатенко, І. Гончаренко, Р. Додонов, І. Бичко, П. Кравченко, В. Буяшенко, В. Нестеренко, В. Храмова, В. Бех, Г. Багров, М. Степико та ін. Їм вдалося встановити низку рис, які набувають значення властивих усьому українському народові. Це дає підстави для твердження, що українська ментальність є цінним, особистісним і водночас суспільним тлом для розбудови демократичного суспільства з гармонійним поєднанням національних та загальнолюдських інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Копельців-Левицька Є.Д. Ментальність українського народу: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Є.Д. Копельців-Левицька ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2012. – 18 с.
2. Горський В.С. Соціальне середовище та історико-філософський процес / В.С. Горський. – К. : Наук. думка, 1969. – 183 с.
3. Феофраст. Характеры // Психология индивидуальных различий / Феофраст ; под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ ; Астрель, 2008. – С. 355–370.
4. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии : [учеб. пособ.] / Ю.П. Платонов. – СПб. : Речь, 2003. – 452 с.
5. Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, нації, державності : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. зак.] / Л.О. Крупник – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 216 с.
6. Овсянников М.Ф. История эстетической мысли : [учеб. пособ.] / М.Ф. Овсянников. – М. : Высш. школа, 1978. – 352 с.
7. Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. Очерки / Х.Н. Момджян. – М. : Мысль, 1983. – 447 с.
8. Гусейнов А. Краткая история этики / А. Гусейнов, Г. Иррилиц. – М. : Мысль, 1987. – 589 с.
9. Гельвеций К.А. // Философский словарь / К.А. Гельвеций ; под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – С. 85.

10. Оссовская М.П. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали / М.П. Оссовская ; пер. с польск. ; общ. ред. А.А. Гусейнова ; вступ. ст. А.А. Гусейнова и К.А. Шварцман. – М. : Прогресс, 1987 – 528 с.
11. Кант И. О характере как образе мыслей / И. Кант // *Общая психология. Тексты* : в 3-х т. / отв. ред. В.В. Петухов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : УМК «Психология» ; Генезис, 2002.
12. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного // Кант И. Сочинения : в 6-ти т. / И. Кант ; [под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1964.
13. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В. Фридрих Гегель ; [отв. ред. Е.П. Ситковский ; ред. кол. : Б.М. Кедров и др.]. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.
14. Козинг А. Нация в истории и современности. (Исследование в связи с историко-материалистической теорией нации) / А. Козинг ; [общ. ред. и вступ. ст. С.Т. Калтахчяна]. – М. : Прогресс, 1978. – 291 с.
15. Пірен М.І. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз : [навч. посіб.] / М.І. Пірен. – К. : Ун-т «Україна», 2007. – 408 с.
16. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/tokv/index.php.
17. Дзюба І.М. У всякого своя доля. Епізод зі стосунків Шевченка зі слов'янофілами : [літ.-критич. Нарис] / І. М. Дзюба. – К. : Рад. письменник, 1989. – 371 с.
18. Валіцький А. Конфронтації / А. Валіцький ; [пер. з польськ. В. Моринця] // В полоні консервативної утопії. Структура і видозміни російського слов'янофільства. – К. : Основи, 1998. – С. 138–204, 274–306.
19. Кармин А.С. Основы культурологи: морфология культуры / А.С. Кармин. – СПб. : Лань, 1997. – 512 с.
20. Крупник Л.О. Історія України : формування етносів, нації, державності : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л.О. Крупник – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 216 с.
21. Данилевський М.Я. Кілька слів із приводу конституційних прагнень нашої «ліберальної преси» / М.Я. Данилевський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 12. – С. 159–167.
22. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової й громадської діяльності М.І. Костомарова. (До 175-річчя з дня народження М.І. Костомарова) / Ю.А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 3–11.
23. Русин М.Ю. До історії питання / М.Ю. Русин // Україна: філософський спадок століть. – Т. 2. – К. : Хроніка-2000. – С. 18–27.
24. Чехович К. Олександр Потебня – український мислитель-лінгвіст / К. Чехович // Україна: філософський спадок століть – Т. 1. – К. : Хроніка-2000. – С. 442–461.
25. Кожем'якіна О.М. Проблема дослідження феномена національного характеру / О. М. Кожем'якіна // Практична філософія. – 2005. – № 4. – С. 126–135.
26. Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России / Р.С. Байниязов. – Саратов : СЮИ МВД России, 2008. – 212 с.
27. Пикулик Н.Ф. Своєрідність формування тропологічних зразків у духовній культурі давньої України / Н.Ф. Пикулик // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 159–180.
28. Нагірняк О.Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.) / О.Р. Нагірняк. – К. : ПП М.І. Сергійчик, 2007. – 652 с.
29. Гришко В.І. В'ячеслав Липинський і його творчість / В.І. Гришко, М.І. Базілевський, П.К. Ковалів // Україна: філософський спадок століть. – Т. 2. – К. : Хроніка-2000. – С. 733–744.
30. Пірен М.І. Етнополітика в Україні : соціо-психологічний аналіз : [навч. посіб.] / М.І. Пірен. – К. : Ун-т «Україна», 2007. – 408 с.
31. Шлемкевич М.І. Сутність філософії / М.І. Шлемкевич // Україна: філософський спадок століть. – Т. 1. – К. : Хроніка-2000. – С. 667–691.
32. Мірчук І. Історія української культури / І. Мірчук // Український вільний університет. Серія «Підручники». – Т. 14/15. – Мюнхен – Львів : Фенікс Лтд., 1994. – С. 243–375.
33. Кульчицький О.Ю. Геопсихічний аспект в характерології української людини / О.Ю. Кульчицький // Український персоналізм. – Український вільний університет. Серія «Монографії». – Ч. 42. – Мюнхен – Париж, 1985. – С. 87–107.
34. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів ; [упоряд. М. Шафовал]. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 341 с.
35. Губерський Л.В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз / Л.В. Губерський. – 3-е вид. – К. : Знання України, 2007. – 580 с.